

Səyyad Bayramov

*Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu*

seyyad_bayramov@mail.com

AZƏRBAYCAN KİNO SƏNƏTİNDƏ XALÇA

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan kinosunda xalçanın bədii-estetik əhəmiyyətindən danışıılır. Müəllif xalçalar, onların kompozisiya və rəng xüsusiyyətləri, xalça məktəbləri barədə söz açmış, xalçaların sayəsində milli koloritin daha parlaq əks olunduğu filmlərin adını çəkmişdir. Bunlardan Azərbaycan kinematografıqları tərəfindən müxtəlif dövrlərdə çəkilmiş "Qafqaz rəqsi", "Arşın mal alan", "Fətəli xan", "Sehrlı xalat", "Əhməd haradadır?" və başqalarını qeyd etmək olar.

Açar sözlər: Azərbaycan kinosu, xalça, naxışlar, milli kolorit, kino rejissoru.

Qloballaşma zamanı məkanında kino sənətinin inkişafı baxımından kinematografiyada tətbiq olunan müxtəlif sənət əsərlərinin nümunələri ilə yanaşı təsviri incəsənətin bütün növləri xüsusilə təsviri-dekor, və tətbiqi sənəti kino sənətində əhəmiyyətli rol oynayır. Tətbiqi sənətin xüsusi növü, bununla yanaşı, xalça sənəti xüsusilə kino incəsənətində əsas incəsənət növlərindən biri kimi çıxış edir.

Sadə xalq təfəkkürünün xüsusi məhsulu olan xalça sənəti, Azərbaycanın bütün bölgəsində olduğu kimi bir-birindən fərqli xalça kompozisiyalarına, müxtəlif naxışlara malik, xovlu-xovsuz xalçalara vizual görüntüdə və geniş ekranda daha da rəngarəng

kompozisiyalarda rast gəlik. Xalqın mühüm sərəvəti olan xalçanın tarixinə nəzər salsaq, bu da imkan verir ki, kino incəsənətində və xalça sənətilə yanaşı digər dekorativ və tətbiqi sənətlərin vəhdətindən yaranan gözəl sənət əsərlərinin nümunəsi vizual təsvirlərlə həmişə gündəmdədir və kino incəsənətini də bu baxımdan zənginləşdirir.

Azərbaycan xalqının həyatını xalça və xalça məmulatlarının müxtəlif növləri olmadan təsvür etmək mümkün deyil. Xalçaçılığın yaranması çoxsaylı funksional utilitar funksiyaları yerinə yetirən bütün xalça növlərinin hazırlanması əsaslı şəkildə bir-biri ilə bağlıdır.

Məsələn: palazlar, kilimlər, cecimlər, şəddələr, vərnilər, zililər, sumaxlar, və bir çox digər növləri məişətdə alaçıqların, çadırların üstünün örtülməsi və bəzədilməsində istifadə edilir. Qapı örtüyü, pərdə və döşəmədə xüsusilə ev şəraitində divar, döşəmə örtüyündə bəzək rolunu da oynayır.

Milli adət ənənəyə uyğun, əsrlər boyu insanlar evləri bəzəmək üçün müxtəlif ölçülü və müxtəlif naxışlı xalı-xalçalardan ənənəvi olaraq istifadə etmişlər və etməkdədirlər.

Bu xalılardan əsasən qızınma, döşəməni örtmək, evin divarlarını bəzəmək çadır və alaçıqlarda soyuqdan qorunmaq üçün istifadə olunurdu. Eyni zamanda varlı insanların evlərinin və tavandarı zəngin və müxtəlif rəsmlərlə bəzədilirdi.

Xalçanın ictimai həyatda rolu da olduqca maraqlıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biri sayılır. Azərbaycanda aşkar edilmiş sənət abidələrinin tarixi müvafiq alimlərin araşdırılmaları və tədqiqatlarına əsaslanaraq görərik ki, bu böyük xalqın yaratdıqları sənət əsərlərinin tarixi beş min ildən artıqdır.

Dünya ədəbiyyatının dahi şairlərindən Firdovsi və Nizami-nin, Sədi və Hafizin, Cami və Nəvainin, Xəyyam və Şirvaninin və başqa söz ustalarının ölməz əsərləri və bizim rəssamların

tükənməz ilham mənbəyi olmuş və onları füsunkar obrazlarla zənginləşdirmişdir.

Müəyyən tarixi səbəbdən xalqımızın yaratdığı bir çox qiymətli sənət abidələri hazırda ölkənin muzey və şəxsi kolleksiyalarında saxlanılır.

Orta əsr Azərbaycan incəsənətinə dünya şöhrəti qazandıran miniatür sənətimiz olmuşdur. O yaxın və Orta şərq xalqlarının incəsənət tarixinin ən parlaq və maraqlı səhifələrindən birini təşkil edir.

Dünya muzeylərinin bəzəyi sayılan bir çox nadir əsərlərimizin Avropa, Asiya, Amerika qitəsindəki ölkələrin muzey və şəxsi kolleksiyalarını bəzəyən və yayımlayan bu sənət əsərləri böyük bir tarixə malikdir. Onların bir çoxu ayrı-ayrı şəxslərdən alınmış, bəziləri müxtəlif vaxtlarda ölkəmizdə olmuş əcnəbi səyyahlar, təcirlər, diplomat və alimlər tərəfindən aparılmış, bəziləri isə qarət olunmuşdur. Əfsuslar olsun ki, müxtəlif yollarla bu muzey və şəxsi kolleksiyalara düşən sənət əsərlərimiz uzun illər ünvansız qalmışdır. Haşiyə: Görkəmli xalq yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" povestindəki ac yalavac ananın zəhmətlə toxuduğu xalçanı ingilissə Mərdanın anası "itə ataram yada satmaram" ifadəsi bir ananın fəryadı deyil, bir insanın iniltisinin ifadəsidir. Bu anın bədənindən gizli-gizilti ilə keçən bu ifadədir. Bir ana yangısı, naləsi, kasıb, ac yalavac ananın ifadəsi deyil, zamanın naləsi idi. Lakin neyləmək olar, bu zamanın tələbi və hökmü idi. Bax beləcə sənət əsərləri, milli sərvətlərimiz zaman-zaman üzdən iraq qonşu Ermənistan xalqının da adına yazılırdı.

Son 15-20 il ərzində Qərbi Avropa və Amerikada dərc olunan sənət örnəklərinin ünvanın düzgün təyin olunduğu nəzəri cəlb edir. Bu xeyirxah işdə, yeni nəsillər, xarici ölkə alimləri ilə yanaşı Azərbaycan sənətşünaslarının da böyük rolu vardır.

Xalça yaradıcılığında, vətənpərvərlik, millilik, ictimai şüur, əxlaq, din, ideallaşma, fərdiləşmə, bədii obrazlılıq, obyektiv və

subyektiv cəhətlərin vəhdəti incəsənətin növlərində olduğu kimi, Kino incəsənətində də xüsusi yer tutur.

Təsviri incəsənət həyat hadisələrinin bədii hissi kimi, bədii obrazlar vasitəsilə kino incəsənətində canlandırılır. İncəsənətin növləri arasında fərq onadır ki, obyektiv sözlərə (ədəbiyyat), rənglərə (rəssamlıq), digər halda səslərə (musiqi), və materiallarda (heykəltəraşlıq, memarlıq), və s əks etdirilir. Rənglərdə isə (rəssamlıqda) yalnız rəssam əsərlərində təsvir olunan təsvirlə yanaşı, tətbiqi və dekorativ-tətbiqi, dekor dekorasiyalı təsvirlər də mühüm rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika estetikası Tomas Manro özünün "İncəsənətin 400 yaxın növü və tipi" məqaləsində saysız-hesabsız dini ritualları, pirotexnikanı, stol üstünün bəzədilməsini və s. əyləncələri bədii ədəbiyyatı və təsviri incəsənəti, musiqisi ilə bir sıraya qoyulur.

Lakin incəsənətin növlərinin sayı 400-dən az olsa da, onun yeni forması və janrları yaranır, çərçivəsi genişlənir qarşılıqlı, əlaqə məsələsi çox mürəkkəb görünür. Məlumdur ki, bir sıra görkəmli yazıçılar, bəstəkarlar, rəssamlar kinematoqrafçılar, və s. öz sahələri ilə yanaşı həm də incəsənətin başqa növlərilə maraqlanırlar, eyni zamanda məşğul olurlar və bir sıra gözəl əsərləri də yarada bilirlər və nailiyyətlər qazanırlar. Belə sahələrdən biri də xalça sənətidir və xalçanın ictimai həyatda da rolu olduqca böyükdür.

Həyatımızı, elimizi, obamızı və günümüzü bəzəyən dekorativ tətbiqi sənətin ən məhsuldar növü xalça mövzu və janrı etibarlı ilə, təsviri sənətin vizual görüntülərində də xalçaçılıq və xalça sənəti həyatımızın bəzəyidir.

Xalçalar müxtəlif adda olur ki, yeri gələndə ona xüsusi dəyər verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalçalarının növləri haqqında danışmadan əvvəl ibtidai əl zəhməti ilə əmələ gələn xalçalar toxuma texnikasına görə iki əsas qrupa bölünür:

Birinci qrup – xovsuz xalçalara çətən (çətən-formaca uzunsov ölçülü, bütöv qamışdan hörülərək köçərilərə məxsus dəyərlərdə istifadə olunur. Buna bir növ çadırdə deyilir) eyni zamanda köçərilərin məişət əşyalarında da istifadə edilir.

İkinci qrup - xovlu xalçadır ki, bu qrupa xalı və xalçalar daxildir, Xovlu xalçaların ilmə toxunuşu “düyünləmə” üsul ilə yeni dolama ilmə və yaxud “gülləbi ilmə” ilə əmələ gəlir. Məişətimizdə və həyatımızda istifadə olunan bu növ toxuma öz sahəsinə görə də bölgələrə bölünür. Xalçaların birinci növü Quba, Şirvan, 2-ci növü Gəncə, Qazax, 3-cü növü Qarabağ, 4-cü növü-Təbriz növləridir.

Azərbaycan xalça bəzəyinin növlərindəki elementlər müxtəlif olurlar ki, bu da dekorativ və tətbiqi incəsənətin hər hansı bir sahəsində olursa olsun, elementlərin mənşəyini, məzmununu, formasını, quruluş və kompozisiyasını dərinlən öyrənməkdir. Bunları elmi və bədii nöqtəyi nəzərdən düzgün təhlil etmək üçün hər şeydən əvvəl ornamentin “Əlifbası” olan müxtəlif formalı naxış elementlərini bilmək və tanımaq ən əsas şərtlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin sənətin texnoloji xüsusiyyətlərini də dərinlən öyrənmək bilmək də vacib şərtidir. Xalçaların da özünə məxsus növləri də var. Xovsuz xalçalara əsasən palaz, kilim, cicim, vərni, şəddə, zili və sumaxdan ibarət olur. Xovsuz xalçalara texniki və bədii xüsusiyyətlərinə görə xovlu xalçalardan fərqlənirlər. Bu günə qədər geniş miqyasda istehsal olunan xovsuz xalçalar çox qədim zamanlardan toxunmağa başlamışdır. Qədim xalça ustaları xüsusilə köçərilər, məfrəş, xurcun, heybə, çuval, çul, yüksüz cecim və s. məişət əşyalarının yüngül və yumşaq olması nəzərə alınır və bu adət yumşaqlyq indiyə qədər davam edir.

Bu istehsal da özünəməxsus elementlərlə istifadə olunur ki, bu da 1. Palaz zolaqları, 2. Kilim elementləri, şəddə və vərni elementləri adlanır.

Bu elementlər xalça kompozisiyasında əsas yer tutan və ən çox gözə çarpan elementlərdəndir.

Xalça sənəti ilə yanaşı tətbiqi və dekorativ tətbiqi sənətin digər növləri də milli dəyərlərə söykənərək milli sərvətimizdir. Bu, sahə dulusçuluq, dülgərlik, misgərlik, geyim-bəzək əşyaları və s. növləri günümüzün tələbidir.

Məzmunu və yüksək bədii keyfiyyətinə görə seçilən incəsənətin miniatur növündən biri də zəngin dekorativ bəzəkli zəngin saraylarda təsvir edilən əsərlərdir. Özündə tarixiliyi əks etdirən silah növləri qılınc-qalxan, nizə, odlu silah, geyim əşyaları, ev şəraitində istifadə olunan ev əşyaları, saxsı gil qablar, mis və keramika, şüşə qablar yeri gələndə öz tarixini, istehsal dövrünü özündə əks etdirir ki, bu da təsviri incəsənət və kino incəsənətində mühüm rol oynayır.

Kino sənəti də məlumdur ki, sintetik və dinamik zamanlı və məkanlı incəsənət növünü özündə ehtiva edir.

Bədii əsərdə təsvir olunan təsvirlər hər hansı zaman-məkan dövr və tarixilik filmin əsas qayəsinə çevrilir. “Azərbaycan” filminin tarixi keçmişinə nəzər salsaq dünya kinosuna elə XIX əsrin sonuncu illərindən dünya kinosuna inteqrasiya olunur və böyük bir uğurlu yol keçmişdir.

1. “Qafqaz rəqsi”, 1898-ci il, Bakı, səssiz ekrana buraxılıb. 02.08.1898. rejissor-senari, müəllif-operator A.M.Mişon tərəfindən icra edilmiş kinosüjet, film-konsert janrında çəkilməmiş ilk Azərbaycan filmidir. Əyninə milli paltar geyinmiş rəqqas Qafqaz rəqsini ifa edir. Onun ağzında əllərində və belində xəncərlər var.
2. “İlişdin”, 1890-cı il Bakı, səssiz ekrana 02.08.1898. rejissor-senarist, müəllif-operator A.M.Mişon. Kinoyumoristika-film-1900-cü ildə Ümumdünya Paris sərgisində nümayiş olunmuşdur və ilk Azərbaycan bədii kinosunun əsası qoyulmuş kinosüjetdir.

3. "Arvad", 1915-ci il, Bakı, "Film" səhmdar cəmiyyəti 6 hissəli səssiz, ekrana buraxılıb 28.03.1916-cı ildə. İlk tam metrajlı bədii filmidir. Məişət dram janrında çəkilmişdir. Ssenari, Ponnova-Potyomkin, rejissor Barış Svetlov, op. Qriqor Lonberq.
4. Qəzənfər Musabəyovun eyni adlı povesti əsasında ekranlaşdırılan "Neft və Milyonlar səltənətində", 1915. Bakı. "Film" səhmdar cəmiyyəti. 2 seriya, 8 hissədən ibarət (1 seriya-5 hissə, 2 seriya-3 hissə ibarət) səssiz ekrana buraxılıb. (1 seriya 14.05.1916, 2 seriya 27.05.1916).

(1980-ci ildə kino rejissor Fikrət Əliyev tərəfindən "Qızıl uçurum" rəngli 8 hissəli melodram 2-ci yeni ekran variantında pulun hakim olduğu cəmiyyətin iç üzünü açılır).

Rej. Boris Svetlov, ssen. müə. A. D. Ponnov-Potyomkin op.

Qriqori Lemberq ilk dəfə rollarda H. Ərəblinski (Lütfəli bəy) Məmməd Əlili mollaxana şagirdi Cabbar Qaryağdı oğlu (xanəndə), Qurban Pirmov (tarzən), Mədədov (rəqqas).

İstehsal etdiyi kinofilmlər araşdırdıqca görürük ki, dövr və zamanla inkişaf edən incəsənətin növləri və janrları kiçik və böyük, tam metrajlı filmlərdə təsviri incəsənətin bütün növləri də daxil olmaq və tətbiqi sənətdən əmələgələn sənət əsərləri xalçaçılıq, misgərlik, dulmuşçuluq, zərgərlik və s vizual təsvirlərdə həmişə aktual və maraqlıdır.

"Azərbaycanfilm"də tarixi janrda çəkilən hər hansı təsvirlər məhz rəssamlar tərəfindən kino dekorasiyalarında və dekor sənətində öz əksini tapır. Bu xalq sənətinin bütün növləri janr və üslubları bütün anlarında məharətlə istifadə olunur. Hər hansı kiçik bir elementin ekran vasitəsilə təsviri böyük bir filmin tarixiliyini müəyyənləşdirir. Filmin kulminasiya nöqtəsi dövr və zamanla, müxtəlif obrazlarda həllini tapır.

Xalça və xalçaçılıq sənəti ilə yanaşı təsviri sənət, dekorativ-dekor sənəti, tətbiqi sənət heraldika, memarlıq-landşaftla yanaşı, heykəltəraşlıq və s. bədii ədəbiyyatın əsasını təşkil edən əsas ele-

mentlərdəndir və kino incəsənətində mühüm rol oynayır. Qeyd olunan filmlər:

"Hacı qara", "Kəndlilər", "Səbuhi", "Arşın mal alan", "Fətəli xan". "Ögey ana", "Koroğlu". "Bir qalının sirri", "Leyli və Məcnun", "Böyük dayağ". "Bizim Cəbiş müəllim", "Sehrli xalat", "Əhməd haradadır?", "O, olmasın, bu olsun". "Bəxtiyar", "Poçt qutusu", "Tütək səsi", "Dərviş Parisi partladı", "Nəsimi", "Dədə Qorqud", "Axırncı aşırım", "Qaynana", "Babək" və s. Belə filmlər kino incəsənətinin vizual zamanı və məkanlığını təmin edir.

Kino incəsənətində kinofilmlərin əsasını təşkil edən böyük yaradıcılıq əməyinin məhsulu olan yaradıcı kollektivin iridən tutmuş, əsas yaradıcı kollektiv heyətlə yanaşı ən kiçik peşə sahiblərinin, adı "fəhlə" adlanan məfhumun da kiçik əməyinin bəhrəsi və dəyəri böyük bir uğur nəticəsində də ola bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Kərimova G. Azərbaycan ziyalılarının teatr estetik görüşləri. – B, 2009.
2. Quliyeva G. Azərbaycan bədii kinosunda təsvir və musiqinin qarşılıqlı əlaqələri. – B, 2014.
3. Байрамов С. Роль изобразительного решения в художественном кино. - Баку, 2015.
4. Байрамов С. Роль художника за кадром. – Б, 1992.

Sayyad Bayramov

Carpet in the cinema of Azerbaijan

The article deals with the artistic and aesthetic significance of the carpet in the cinema of Azerbaijan. The author talks about carpets, their compositional and color features, carpet schools in Azerbaijan, lists films in which, thanks to carpets, the national

color is expressed even more vividly. These, in particular, are the feature films "Caucasian Dance", "Arshin Mal Alan", "Fatali Khan", "Magic Robe", "Where is Ahmed?" and others, filmed at different times by filmmakers of Azerbaijan.

Key words: cinema of Azerbaijan, carpet, patterns, national color, film director.

Сайяд Байрамов

Ковер в киноискусстве Азербайджана

В статье говорится о художественно-эстетическом значении ковра в кино Азербайджана. Автор рассказывает о коврах, об их композиционных и цветовых особенностях, о ковровых школах Азербайджана, перечисляет фильмы, в которых благодаря коврам, национальный колорит выражен еще более ярко. Таковыми, в частности, являются художественные фильмы «Кавказский танец», «Аршин мал алан», «Фатали хан», «Волшебный халат», «Где Ахмед?» и другие, снятые в разное время кинематографистами Азербайджана.

Ключевые слова: кино Азербайджана, ковер, узоры, национальный колорит, кинорежиссер.